

А. Е. Әубәкірова

ЛИНГВИСТИКАНЫҢ МЕТАТІЛІНДЕГІ НЕОНИМДЕРДІҢ ЗЕРТТЕЛУІ

Лингвистикалық терминология жүйесінде неонимдердің пайда болуы себептеріне, сондай-ақ жалпы әдеби тілдегі неологизмдердің өзіндік жасалу жолдарына көп көңіл бөлінуде. Лингвистикалық терминологияда неонимдердің аса қарқынды ағымы метатілдің қалыптасу деңгейінде қарастырылып жүр. Ғылым мен техниканың дамуына байланысты өзге тілдерден терминдер қабылдау қажет болғандықтан сол терминдерді өз тілімізге лайықтап алып, мүмкіндігінше баламасын табу, тіліміздің ішкі дыбыстық заңдылықтарына сай етіп алу – бүгінгі күннің басты мәселесі.

Қазіргі кезде ғылыми термин жасаудың түрлі жолдары бар. ХІХ ғасырдың ортасынан бастап көптеген терминдер үш жолмен жасалды:

1) Жалпы қолданылатын сөздің қолдану аясы біртіндеп шектеліп, кейіннен шектеулі аумақта қолданылған немесе логикалық қатысы шектеулі сөз термин сипатына ие болып, термин ретінде қолданылады, яғни терминологизация жолымен;

2) Қолданыстағы заттар негізінде оралымдар терминдерінің туындау жолымен;

3) Автордың әзірлеген теориясы негізінде жаңа сөздерді тудыру жолымен.

Қазіргі уақытта «терминологиялық ағым» жағдайында отандық тіл білімінде терминологиялық неологизмдер мен неонимдерді зерттеу мен сипаттауға ерекше назар аударылуда. Тіл білімінің терминтану саласындағы соңғы зерттеулер нәтижесінде неонимдер немесе неонимика деп аталатын тармақшалар дүниеге келді. Ғалым О.С. Ахманова: «Неонимдердің жалпы әдеби тілдегі неологизмдерден айырмашылығы олар бірқатар терминнің шартты ерекшеліктері – ұғымдарды жіктеуге негізделетін жүйелілікке, білім беру саласының қандай да бір жүйесін дамытудың сол кезеңінде белгілі бір термин шегінде мазмұнның бекітілуіне, пайда болу сипатын болжамдайтын өзіне тән қасиеттерге ие» [1;3-6] деп көрсетеді. Осы тұрғыдан келгенде, лингвистиканың метатілінде неонимдердің туындауының негізгі себептері басқа да арнайы тілдердегі секілді ғылыми ойдың дамуын ынталандыратын және әлем туралы ғылыми білімдерінің ауқымын арттыратын адамның танымдық іс-әрекеті болып табылады.

Лингвистиканың ХХ ғасырдың ортасы мен ХХІ ғасырдың басында қарқынды дамуы жаңа ғылыми парадигмалардың туындауына әкелді: заманауи тіл білімінде дәстүрлі түрлерімен қатар генеративті, когнитивті және коммуникативті парадигмалар пайда болды.

Қазіргі тіл білімінің спецификалық шегі ғалым М.Н. Кожинаның пікірі бойынша: «Интенсивті, динамикалық, интеграциялық-дифференциалдық үдеріс, яғни барлық ғылыми бағыттар мен жүйелер және олардың тығыз өзара әрекеті» болып табылады. [2;4-6] Лингвистиканың түрлі ғылыми аралық байланыстарының дамуы, оның ғылымның бағдарламалаудың теориясы мен практикасы, философия, психология, логика, социология, тарих, когнитология, мәдениеттану сияқты салаларымен ара қатынасы негізінде интеграциясы аралас ғылымдардың компьютерлік лингвистика, лингвокриминалистика, лингвоәлеуметтік психология, лингвостатистика, нейролингвистиканың туындауына алып келді. Лингвистикалық зерттеулердің негізінде бірқатар жаңа ғылыми бағыттардың бірі ретінде лингвоәдістеме, лингвостатистика, лингвостилистика, лингвопоэтика, прагматингвистикалар қалыптасты.

Жоғарыда санамаланған факторлар тіл білімінің метатілінде көптеген жаңа айқындылығымен ерекшеленетін метадialectтілердің пайда болуына әсер етеді. Олардың әрбіреуі жоғарыда атап көрсеткендей ғылыми экстралингвистика саласымен, ішкі сыртқы терминдердің өзара алмасу көзі болып табылатын бағытпен, оларды теориясымен айқындалатындығын көруге болады.

Лингвисттер мен терминографтардың алдында метадialectтілерді лексикографиялық сипаттау, терминологиялық неологизмдерді ретке келтіру мәселесі тұр. Бұл үшін ресей ғалымы О.С. Ахманова: «Ендігі жерде жалпыға танылған деп есептелетін сол себепті де сөздікке енгізілуге тиіс, бір жағынан жеткілікті түрде құпталмаған, мүлдем бекітуге келмейтін терминдерді бірізділікпен шектеу қажет» [1, 2-б.] деп көрсетеді.

Терминологиялық неологизмдердің енгізілу критеріі сөздікті құрастырушының ғылыми тәжірибесі және лингвистикалық метасөйлеу қызметінің тұрақтылығына байланысты. Және олар терминнің енгізілу деңгейіне кіру критеріінің көмегімен бағаланулары қажет.

Неонимдер жаңа лингвистикалық ұғымдарды таңбалауда, ескі ұғымдарды жаңаша атауда өз қажеттілігін іске асыра отырып, лингвистикалық ғылымдардан аралас терминдерді кеңінен алып қолданады, өзге ұлттық тілдерден де (көбінесе ағылшын тілінен) алып пайдаланады, интернационалдық сипаттағы терминдік элементтерге иек арта отырып, өзінің тілдік материалынан және басқа әдеби тілдердің тілдік құралдарынан жаңа терминдер жасайды.

Терминологияда лексиканы тудырудың екі түрі бар: жалпы тілдік жасам-неологизм және лексикалық неоним. Неонимдер негізгі терминдерді бір мәнді екі атаумен және ұғыммен қанағаттандыруы тиіс. Яғни, бұл ұғым теорияда атау және сингл болуы керек. Бұл дегеніміз терминология факторларын күрделендіретін синонимдерді, полисемияны және омонимдерді болдырмау дегенді білдіреді.

Канадалық терминолог Г.Рондо: «Неонимді неологизмдермен сырттай да қызметтік белгілерімен де қарама-қарсы қойып салыстырады: синтагматикалық тәсілмен, көбінесе ұзақ көп құрамды жасалымдар және қысқартуға келмейтін жаңа лексикалық бірліктерден жасалған. Ол неологизмдердің немесе неонимдердің «өмір сүру кезеңдерін» айқындайтын «неонимдік критерилерді» қолданыстағы жаңашылдық кезеңі, бекіту кезеңі және ескіру кезеңі деп жіктеу керек», - дейді. Жаңашылдық кезеңі субъективтік критеримен айқындалады, автор «айтып тұрғандарды ұжымдық көңілмен» деп атауды ұсынады. Бұдан шығатын неонимнің неологизмнен қызметтік айырмашылығы: бірінші жағдайда белгілі білім саласында тілді жай тұтынушылардың емес, мамандардың көзқарасы арқылы туындаған. Екінші кезеңде лексикографиялық бекіту объективті өлшемі бойынша анықталады. Неологизмнің өміршеңдік кезеңін бекіту үшін оның сөздікке енгізілу фактісі жеткілікті болып табылады. Ал бұл неоним үшін жеткіліксіз «оның қолданылу өлшемі» жаңа ғылыми-техникалық құжаттамаларға және сарапшылардың қорытындысына қосымша қараудың жолымен «тексерілген» болуы тиіс. «Мерзімдеуге қатысты» өлшем берілген жалпы немесе арнайы лексикографиямен және алдыңғы екі өлшемге қатысты белгіленеді. Жоғарыда аталған өлшемдердің арасынан канадалық ғалым Г.Рондо жаңашыл өлшемді негізгі деп есептеп, соны қолдану керектігін айтады.

Шетелдік лингвистер француз тіліндегі сөз және термин жасау саласында белгілі бір зерттеулер жүргізген, міндеттелген материалдарды

жинақтай отыра, оларды белгілі бір тәртіппен жүйелеген.

Бүгінгі күні теориялық, практикалық та шешілмеген мәселелердің бірі - термин жасаудың жолдары мен тәсілдерінің шығуы. Осындай көңіл бөлетін мәселенің бірі француз тілінде неонимдердің құрылу тәсілдерінің орныққаны. Француз тілінде сөз жасау үдерісін зерттей келе, А.Гус жаңа лексикалық бірліктердің жасалуының түрлі тәсілдеріне талдау жасаған. Соның ішінде ол деривация, сөзсаптау және ғылыми композицияны, сөзжасам үдерісінде өзара алмасудың белсенділігін атап көрсетті. Сөз жасамның басқаларымен салыстырғанда аса өнімсіз тәсілдері деп А.Гус лексикалық бірліктердің қысқартылуын, литерлік аббревиацияны, грамматикалық категорияның өзгеруін көрсетті. Термин жасау тәсілдеріне қатысты алсақ, жалпы лексика секілді терминологияда да белсенді және өнімді тәсілдер: семантикалық, синтаксистік, морфологиялық болып табылады. Француз тіліндегі неонимдердің термин жасау тәсілдері мен модельдерін анықтау мақсатында құрылымдық-семантикалық зерттеулерден мысал келтірейік. Баспасөз тілінде жиі кездестіруге болатын -iste, -isme жұрнақтары зат есім сөздерден жасалады. -iste жұрнағы көбінесе жалқы есімді білдіретін белгілі бір саяси және ғылыми ағымға немесе жаңа мамандыққа тиесілі. Мысалы, gliologiste, enseignant, neoniste, terroriste; Зат есім, сын есім, етістік тудыратын -isme жұрнағы өнімді жұрнақ болып саналады: terrorisme, nutritionisme; Бұдан аңғаратынымыз -iste, -isme жұрнақтарының семантикалық және морфологиялық жолмен жасалуы.[5,35-б.] Зерттеу нәтижелері сондай-ақ -tion, ation жұрнақтарының да өнімді болып табылатынын растайды. Бұл жұрнақтармен жасалған жаңа терминдер саны химиялық, медициналық, биологиялық салаларда және қоршаған ортаның термин жүйесінде орныққан: autoevolution, biolixiviation, biomethanisation. Жұрнақ қосылу жолымен жасалған неонимдердің айтарлықтай саны бұл тәсілдің жоғары өнімді екендігін көрсетеді. Ең көп таралған құрылым латын-грек сөдерінің терминдік құрылымы, мұндай аталымдар қысқалылығымен, интернационалдық сипаты семантикалық нақтылығымен ажыратылады. Неонимдердің арасында көп құрылымдық термин сөздердің болуы (тіпті төмен жағдайда) кездеседі. Заманауи француз тілінің термин жасамында терминологиялық бірліктерді тудырудың синтагматикалық тәсілі ең көп таралған деп саналады. Жалпы мәлімет бойын-

ша француз тілінің неонимиясында синтагматикалық жасалым терминологиялық жаңа жасалымдардың 55 пайызын құрайды. Неологизмдердің құрылымдық-семантикалық талдауы жаңа оралымдардың синтагматикалық тәсілмен туындағанын көрсетеді. Француз тілінің терминологиялық құрамында неонимдердің туындауы ғылым мен техниканың қарқынды прогресіне байланысты болып отыр.

Француз тілінің неонимдері деривация, сөзсаптау, конверсиялау, қысқарту өзге тілден алу, метафоралық және метонимикалық тасымал т.б. жолдармен жасалады. Олардың ішіндегі ең белсенді түрлері деривация, сөзсаптау, қысқарту болып табылады.

Неологизмдердің сипатталуын методологиялық тұрғыдан неопуніе мәтіндік тіл, жаңа технологиялар секілді ізденудің жаңа әдістері, әсіресе дискурстың әр түрлілігіне бағдарланған.

Қазіргі уақытта қоғамдық өмірде жаңа сөздердің туындау беталысы барлық тілдерге тән.

Неология мәселелері лексикографиялық практикамен өте тығыз байланысты. Неологизмдерді ұлттық тілдік құбылыс, сондай-ақ неологизм немесе неонимді ұлттық мәдениеттің феномені ретінде кеңінен қарастыру қажет.

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. М., 2004.

2. Пекарская Л.А. Разграничение терминов языка и терминов речи // Термины в языке и речи: Межвуз. Сб. Горький, 1984

3. Суперанская А.В. Общая терминология: Вопросы теории. М., 2003.

4. Стилистический энциклопедический словарь русского языка /Под ред. М.Н.Кожинной. М. 2003.

5. Коржаева Ю.В. Неонимия в современном французском языке. Сб. Львов, 2005

***

Статья посвящена неологизмам метаязыка лингвистики – неопуніе- и проблемам их лексикографического описания.

***

The article is devoted to neologisms of metalanguage of Linguistics – neonyms – and the problem of their lexicographic description.

М. М. Базарбаева

ЖАНАСУ БЕЙВЕРБАЛДЫ ӘЛЕУМЕТТІК АКТ РЕТІНДЕ

Жанасу адамның естілім қабілеттерінің ең негізгісі болып табылады. Жанасу – бұл әрқашан адаммен физикалық байланыстың орнауы, яғни оның терісімен, шашымен немесе (ауыспалы мағынада) киімімен, заттармен, адам ұстайтын, алып жүретін т.б. заттармен жанасу болып табылады. Тері, Л. Франктың айтуынша, бұл адамның ағзасында болатын қабық. Адам терісінде (рецептордың үлкен мөлшері) ауруға, температураға, қысымға әсер ететін рецептордың үлкен мөлшері болады. Ол адам денесіндегі үлкен кеңістікте орналасқан. Яғни адам денесінің барлық жерлеріне таралып, адамды сыртқы ортаның әсерінен қорғайды. Тері, көзге қарағанда хабарды жеткізуге қабілетті болып келеді. Ол сыртқы ауытқуларға әсер етіп, объектіні нақты таниды және актілердің тәртібін біліп алады. Э. Монтегю осыған байланысты былай деп жазады: «Жанасу – ағзадағы ең маңызды бөлік болып саналатын мидан кейінгі терімен тікелей байланыстағы сезіну. Тері, нервтік жүйе сияқты, сыртқы қабақтардағы эмбрионалды жасушалардан немесе эктодерма-

дан дамиды. Бұл жалпы денені жауып тұратын және шаштардың өсуіне, тістердің және барлық сезім мүшелерінің (сезіну, көру, иіс сезімі, есту, дәм) дамуына септігін тигізетін үстіңгі қабат болып табылады. Тері туралы дененің үстіңгі қабатында болатын эмбриона сияқты сыртқы нервтік жүйе деп ойлауға болады. Осыған орай, егер нервтік жүйе – бұл терінің сыртқы бөлігі болса, ал тері, керісінше, бұл – нервтік жүйенің көрінетін бөлігі болып табылады» [1; 2].

Жанасуға физиологиялық қозғалыстар мен біз көріп жүрген шартты түрде қабылданған ишараттар жатады. Оған құшақтау, сипалау, аймалау, сүю т.б. ишараттарды жатқызуға болады. Мысалы, *Шашынан, арқасынан сипалап тұрып:*

- *Ақымағым менің. Сен соны да уайымдайсың ба? Аты кім балақайдың?* (Ш. Мұртазаев). Бұл жерде біз үлкен кісінің кішкентай баланы еркелетіп, онымен жанасу арқылы қарым-қатынасқа түскенін байқаймыз.

Жанасу, сонымен қатар достар арасында қолданылады, бірақ әдетте адамға бөтен адам-